

OSMANLI SOSYAL HAYATINDAN KÖLELİĞİN KALDIRILIŞI

İsmail PARLATIR

Eski Türklerden beri Türk sosyal hayatında Kölelik Kurumu'nun varlığı bilinmektedir. Ilunlar'dan başlayarak köle kullanımı giderek yaygınlaşmış, Tobalarda ve Kora kavimlerinde köle kullanıldığı kaynaklarda yer almıştır. Özellikle yazılı belgelerde kölelerle ilgili kayıtlar, araştırmacılar tarafından ortaya çıkarmıştır.¹

Türklerin İslâmiyeti kabulünden sonra, bu dinin getirdiği tolerans ile kölelik, sosyal hayatta daha bir yaygınlık kazanmış, özellikle Osmanlılarda saray ve çevresinin rağbeti ile iyiden iyiye bir kurumlaşma özelliği kazanmıştır.

Osmanlıların kuruluşundan sonra devlet, genişleme politikası gereği hem sınır boylarında akınlar düzenlemeye başlamış hem de uzun seferler gerçekleştirmeye yönelmiştir. Bunun sonucu elde edilen ganimetler arasında *savaş esirleri de* önemli bir artış göstermiştir. Bu esirler genellikle devlet ve saray hizmetinde kullanılmaya başlanmış, bir kısmı da esir pazarlarına çıkarılmıştır. Bundan ötürü de imparatorluğun değişik merkezlerinde *esir pazarları* kurulmaya başlanmıştır.

Osmanlı sosyal hayatında köleliğin yerleşmesinde, Fatih döneminde kurulan Harem'in büyük rolü olmuştur. Arkasından cariyelik kurumu hızlı bir gelişme göstermiştir.² Bunun sonucunda da gerek sarayda gerek saray dışında cariyelerle evlenme geleneği yerleşmeye başlamıştır.

Köle elde edilmesi ise birkaç kaynaktan gerçekleşiyordu. Bunların başında savaş ganimeti olarak alınan esirler geliyordu. Onu, insan av-

1 Bu konuda geniş bilgi için bak: Doç. Dr. İsmail Parlatır, *Türk Sosyal Hayatında Kölelik*, "Belleten" S. T.T.K. Basımevi, Ankara 1984.

2 Ziya Erkins, *Osmanlı Haremi Ne Zaman Kuruldu*, "Tarih Dünyası" yıl: 1, s. 8-9, Ağustos 1950.

Çaetay Uluçay. *Harem*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1971, s. 11.

cılığı izlemeye başladı. Hediye verme ve ticaret de ayrıca köle elde edilmesinde önemli bir yol olarak kendini göstermektedir.

Kölelik kurumu, Osmanlı sosyal hayatında yerleşir ve yaygınlaşırken kendine özgü birtakım kuralları da birlikte getiriyordu. Özellikle "Esir pazarları", "Esir alım satımındaki tutum ve resmî işlemler", "Esirlere yapılan davranışlar", "Esirlerin gördüğü eğitim ve kullandıkları yerler" bu kurumun en belirgin unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı sosyal hayatında böylesine kurumlaşan kölelik, zaman zaman da tepkilerle karşılaşmıştır. Bu kuruma ilk tepki I I . Osman ile gerçekleşir. I I . Osman, sarayda yerleşen cariyelerle evlenme, hatta "Harem-i hümayun"u kaldırma girişiminde bulundu. Padişahların Türk kızları ile evlenmesi geleneğini yerleştirmek için önce Şeyhülislâm Esat Efendi'nin kızı ile evlendi. Daha sonra ikinci evliliğini Pertev Paşa'nın kızı ile yaptı. Fakat onun attığı bu adım, daha sonraki padişahlar tarafından devam ettirilmedi, gene Harem yeniden canlandırıldı.³

İkincitepki, Tanzimat ile kendini gösterdi. Bunda biraz da dünya devletlerinin bu kuruma aldığı tavır ve onların zorlamasının da payı vardır. Nitekim, 3 Kasım 1839'da ilân edilen *Hatt-ı hümayun'da* insan eşitliğine büyük önem veriliyordu, padişah bunu şu sözleri ile dile getiriyordu:

"... tebaa-ı saltanat-ı seniyyemizden olan ahâli-i islâm ve milel-i sâ'ire bu müsâ'adât-ı şahanemize bilâ-istisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'î iktizâsmca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı şahanemden emniyet-i kâmile verilmiş..."⁴

Öte yanda, *Hatt-ı hümayun'un* ilân edilmesinde büyük rol oynayan Mustafa Beşit Paşa da sadareti yıllarında bu konuya eğilmekten geri kalmamış, eşitliğin korunması, güçsüzlerin gözetilmesi ve özellikle esir pazarlarının kaldırılması yolunda birtakım girişimlerde bulunmuştur.⁵

3 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1945, s. 146.

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, T.T.K. Basımevi, Ankara 1970, s. 257.

5 Cavit Baysun, *Mustafa Beşit Paşa, Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 738.

Aslında köklü bir geçmişi olan böylesine bir kurumu, öyle birden bire kaldırmak kolay iş değildi. Nitekim bu yolda atılan adımlar yavaş yavaş semeresini vermeye başladı, biraz da bu işi zaman halletmeliydi. Öyle de oldu. Her gelen padişah, bu konuda birtakım kararlar aldı ve uygulamaya çalıştı.

Köleliğin kaldırılması hareketine devam eden Sultan Abdülmecid, 1847'de "meclis-i vükelâ"daki bir toplantıya katıldı ve *üserâ-yı zenciyeye* ticaretini yasakladığını bildirdi. Bu kararını *irade-i sereijje*'ler ile pekiştirmeye çalıştı. Başbakanlık Arşivi'ndeki *irade-i hâriciyye*'de kayıtlı 1888 nolu irade, zenci ticaretini kesinlikle yasaklıyordu. Aynı yıl (1847) Üsküdar esir pazarı da resmen kaldırılıyordu.⁶

Tanzimat sonrasında atılan bu adımlar, bir süre sonra biraz yavaşladı. Bununla birlikte, dünya devletlerinin bu kuruma karşı aldığı tavır, daha da ağırlaşmaya başlamıştı. Osmanlı devleti onların bu tutumuna ilgisiz kalamazdı. Nitekim 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı devleti, Avrupa Milletler Cemiyeti'ne girmiş ve bu antlaşma ile de zenci köle ticaretinin kaldırılması kararını onaylamıştı. Ayrıca köle ticareti ile uğraşanları sıkı bir denetlemeye tabi tutacağını, kölelere âzâdhk verileceğini taahhüt etmiş ve buna ilişkin sözleşmeler de yapmıştı.⁷

Dünya devletleri ile yapılan bu antlaşmalar sonucu 1855'te Çerkeş köle ticaretinin yasaklanması resmen duyurulmuş ve 1857'de de zenci köle ticaretinin yasaklandığı yeniden ilân edilmişti. Bu konuda Trablusgarp, Bağdad, Bursa valileri ile Basra Körfezi'ndeki Osmanlı donanma komutanlıklarına kesin emirler gönderiliyordu. Mısır valisi Said Paşa'ya da Sudan ve Habeşistan'dan alınarak Mısır'da satılan zenci kölelerin âzâd edilmesi ve bu işle uğraşanların cezalandırılmaları konusunda talimat veriliyordu.⁸

Osmanlı İmparatorluğu, köle ticaretinin yasaklanması ve esir pazarlarının kaldırılması yolunda kararlar alırken zaman zaman da bu kararlara aykırı davranışlara da giriyordu. Nitekim, 1264 (1848) tarihli iki *irade*, bunu açıkça gösteriyor. Birincisinde Trablus vahşinin gönderdiği köle ve cariyelerin yol giderlerinin karşılanması karara bağlanırken ötekisinde ise İstanbul'a ulaşan kölelerin listesi veriliyordu.⁹

6 Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1263, no: 1858.

7 Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayını: 25, Ankara 1958, s. 67.

8 *Düstâr*, İstanbul 1299, cüz 4, s. 368.

9 Başbakanlık Arşivi, *İrade-i dâhiliyye*, sene: 1264, no: 9553.

Bir başka olay ise 1860 sonrasında Rus baskınından kaçan Çerkeslerin Trabzon ve Samsun çevresine yerleştirilmesi, bunların bakım-sızlık yüzünden orada esir pazarları kurdurularak satılmasıdır!¹⁰

Bununla birlikte Osmanlı yönetimi, Tanzimat'la birlikte önem verdiği köleliğin kaldırılması konusuna, biraz da dünya devletlerinin empoze etmesi ile ciddiyetle eğilmeye devam etti. Üstelik 2.8.1890'da toplanan ve "kölecilik aleyhtarlığı" olarak nitelenen Brüksel Konferansı'na da katıldı. Burada alınan kararları resmen benimsedi. Böylelikle imparatorlukta mevcut esir pazarları, yavaş yavaş ortadan kalkmaya başladı.

1908 Meşrutiyeti'nden önce Çerkeş İttihad ve Teâvün Cemiyeti, saraydaki Çerkes kızlarının çıkardığında Elena kahramanı Deli Fuad Paşa'dan yardım ister. Fuad Paşa, I I . Abdülhamid ile dargındır. Ancak bu konuda İngiliz elçiliği müsteşarı Fiç Moris'i araya sokar ve kızların saraydan çıkarılmasını sağlar. Bununla birlikte Paşa, bu kızlar adına üzüntülerini belirtmekten de geri kalmaz. Çünkü o kızların saraydaki durumları oldukça iyidir. Bu düşüncelerini o şöyle dile getirir:

"... Oradaki kızlar babalarının evinden ziyade emniyettedirler. Adamın (Abdülhamid'in) bu cebhesi böyle sağlamdır. Bizden bir teklif vuku bulur bulmaz, emin olun derhal bunları çıkarır. .. Sonra bu kızlar ziyan olmasın. Ortalarda kalırlar diye korkarım"¹¹

Aslında Deh Fuad Paşa'nın bu sözlerinde gerçeğin payı büyük, Saray hayatına alışan bu kızların birden bire dışarıya çıkarılması, kimsiz olanlarının yeniden esir simsarlarının eline düşmesini kolaylaştırabilirdi. Gene de, Çerkeş kızları saraydan çıkarıldı. Çıkmak istemeyenler de oldu. Onlar, Yıldız'ın loş odalarında alıştıkları hayatı benimseyenlerdi. Ancak, imparatorluğun son bulması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin saray geleneklerini kesinlikle ortadan kaldırması, kölelik kurumunun Türk sosyal hayatından yavaş yavaş kaybolmasını sağladı.

10 *Çerkeş Muhacirleri*, "Hürriyet", no: 17, 19 ekim 1868.

11 *Çerkes Kızları Saraydan Niçin Çıkarılmıştı*, "Yeni Tarih Dünyası", C. 1, s. 1, 17.9.1953.